HAKAS TÜRKLERİNDE

ŞAMANİZM VE ÖLÜM

NÜKHET OKUTAN
DAVLETOV

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1755
KÜLTÜR SERİSİ: 976

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-180-4

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Tashih: Ayşe Erdoğan

Son Okuma: Timur B. Davletov

Kapak Fotoğrafları: Nükhet Okutan Davletov

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ÇINAR MATBAACILIK VE YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Ata Han No:34 K:5
Bağcılar / İSTANBUL Tel: (0212) 628 96 00
Sertifika No: 45103

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İstanbul- 2021

NÜKHET OKUTAN DAVLETOV: Aslen Karadenizli olup Antakya'da doğan Nükhet Okutan Davletov, 2010-2014 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünde lisans programını tamamladıktan sonra Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde devam ettirdiği yüksek lisans eğitimini 2016 yılında, doktora eğitimini ise aynı enstitüde 2020 yılında bitirdi. Nükhet Okutan Davletov'un fikir ve proje sahibi olduğu "Yenisey Ölüm Maskeleri" fotoğraf sergisi ilk olarak Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün desteğiyle Ocak 2017'de akademisyenler, öğrenciler ve sanatseverlerle buluşmuş; takip eden üç yıl içinde ise 10'a yakın üniversite ve STK'da "Şamanizm ve Hakas Ölüm Maskeleri: 2000 Yıl Önceki Türkler" başlıklı bir konferans programı eşliğinde gösterilmiştir. Sibirya'nın yerli Türk halklarından Hakaslara mensup olan eşi Dr. Timur B. Davletov ile birlikte Hakasçadan çevirip hazırladıkları *Bilgeler Sözü: Hakas Türklerinin Atasözleri ve Deyimleri* adlı çalışma, 2018'de TÜRKSOY Yayınlarından; *Kün Sarığ Han: Bir Hakas Kadınının Destanı* adını verdikleri destan çevirisi ise 2021'de TKAE Yayınlarından çıkmıştır. Nükhet Okutan Davletov, Timur B. Davletov'un Şaman Masalları: Üç Âlem *Gezgini* adlı kitabını da yayıma hazırlamış ve bu eserden esinlenerek Türk mitolojisindeki kahramanları fotoğraflama projesini geliştirmiştir. Bu çalışma, 2019'da *Magma* dergisince tanıtılmıştır. Yazar, 2020-2021 akademik yılında Dr. öğretim üyesi olarak göreve başladığı Kapadokya Üniversitesinde hâlen lisans ve lisansüstü seviyede Şamanizm, Eski Türk Yazıtları, İslam Öncesi Türk Kültürü, Türk ve Yunan mitolojileri üzerine dersler vermektedir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR **11**
GÖRSELLERİN KAYNAKÇALI LİSTESİ **13**
ÖN SÖZ **17**
SUNUŞ **21**

1. BÖLÜM
HAKAS ŞAMANİZMİ **27**

2. BÖLÜM **47**
HAKAS-MİNUSİNSK VADİSİ'NDE ÖLÜM **47**
2.1. Yaşamaya Karşı Duyulan Doyumsuzluk Hissi 49
2.1.1 Ölüm Tanrısı: *İrlïğ* 77
2.1.2 Ölümsüz Ruh 99
2.1.3 Kut Çağırma, *Hut Ağılarğa* *112*
2.1.4 Ölüm Ötesi, Tïgï Çir 118
2.1.5. Folklorik Metinlerde Dirilme ve Reenkarnasyon 134
2.1.6 Ölümden Sakınma 144

3. BÖLÜM
DEFİN YÖNTEMLERİ VE TÖRENLER **159**
3.1. Kremasyon 161
3.2. İnhumasyon 168
3.3. Ölüye Eşlik Eden Nesneler 184
3.4. Ölüm Maskeleri 198
3.5. Kan Ağlamak 206
3.6. Törensel Yemek, *İbïrïğ* 213

4. BÖLÜM
ÖLDÜRMEK 239
4.1. Ölenle Ölenler: İnsan ve At Kurbanı 243
4.2. İntihar.....274

5. BÖLÜM
ÖLÜ TABUSUNDAN ATALAR KÜLTÜNE..... 295

SONUÇ..... 313
KAYNAKÇA 321
EKLER-1..... 345
EKLER -2-3 355

ÖN SÖZ

İlk kez Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün desteğiyle 2017'de açılan "Yenisey Ölüm Maskeleri" adlı fotoğraf sergimin hazırlıkları sırasında kendimi tam anlamıyla içinde bulduğum Hakas topraklarında Şamanizm ve ölüm konusu, hâlâ tüm yönleriyle çalışılmış ve aydınlatılmış değildir. Elbette Türkolojide Sibirya Türkleri ve Hakaslarda ölüm konusunu işleyen çalışmalar mevcuttur, ancak bunlar esas olarak literatür taramasına dayanmakta ve genellikle sahadan güncel bilgiler içermemektedir. Bahsi geçen çalışmalarda sıklıkla Orta Çağ seyyahlarının kayıtları ve XIX-XX. yüzyılları kapsayan kaynaklara başvurulmaktadır. Örneğin Hakaslar arasında XIX. ve XX. yüzyıllara ait kayıtlarda eski Türk yazıtlarında geçen Erlik'ten bahsedilse de Türkiye Türkolojisinde bu figürün XXI. yüzyıldaki durumuna dair yeterli güncel bilgi bulunmamaktadır. Aynı şekilde Türkçe literatürde yer almayan, fakat alan araştırması sırasında kaynak kişilerden kaydedilebilen birtakım inanış ve uygulamalar da söz konusudur. Bu sebeple Hakas Türklerinde ölümün Şamanizm bağlamında sahada incelendiği bir araştırma yapılması gerekliliği ortadaydı. Ancak ifade etmeliyim ki Şamanizmin bir din olarak yaşatıldığı Hakas topraklarında ölüm gibi korkulan bir konuda araştırma yapmak pek de kolay olmadı. Örneğin Hakas Dili, Edebiyatı ve Tarihi Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nün (HakNİİYaLİ) eski yöneticilerinden görüşme gerçekleştirmek istediğimiz 1948 doğumlu bir Hakas Türkolog, üzerinde çalıştığımız konunun tehlikeli bir konu olması ve kısa süre önce bir yakınının vefat etmiş olması sebebiyle sorularımıza cevap veremeyeceğini; çünkü ölümü kendisinin üzerine çekmek istemediğini söylemiştir. Ayrıca mümkünse çalışmamızın konusunu değiştirerek doğum ya da bayramlar gibi

bir konu seçmemizi önermiş ve bu meseleler üzerinde çalışan başka bir akademisyenin, çalışması bittikten kısa süre sonra vefat ettiğini de belirtmiştir. Aynı şekilde bir kardeşinin kendini asarak intihar ettiğini bildiğimiz bir katılımcı, Hakas Şamanizmindeki intihar ruhu hakkındaki sorularımızı, cevaplarını bilmediği gerekçesiyle geçmemizi istemiştir. Ancak aynı katılımcının annesi ve diğer kardeşi ile de görüşme yapıldığında bu kişilerin söz konusu kötü ruh hakkındaki soruları cevaplamaktan çekinmedikleri görülmüştür. Elbette bu durumu, insanın kendisini olumsuz etkileyen bir olay hakkında konuşmaktan kaçınması şeklinde yorumlamak mümkündür. Ancak Hakaslar arasında kötü bir varlık, hastalık ya da olaydan bahsetmenin o olumsuzluğu kişinin kendisi ya da ailesi üzerine çekebileceği inancı da göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu katılımcının gösterdiği kaçınma refleksinin doğrudan dinî inanışlarla alakalı olabileceği sonucuna varılmıştır. Görüldüğü üzere Şamanizm bir din olarak Hakaslar arasında güçlü bir biçimde yaşatılmakla birlikte sosyal hayatı yönlendirmede de etkilidir. Literatür taraması verilerinin alan araştırması ile desteklenmesiyle ortaya çıkan bu bütünün, mevcut bilimsel birikime bir katkı sağlamasını ve bundan sonraki çalışmalar için de bir örnek olmasını ümit ediyorum.

Türkoloji alanında çalışmaya başladığım ilk günlerden itibaren önce akademik, sonra manevi danışmanlığımı yürüten, devlerin yani eski bilimcilerin omuzlarına çıkmış; küçük ama devlerden daha uzakları görebilen cüceler olduğumuzu asla unutmamamı öğütleyen sayın Prof. Dr. Bülent Gül'e;

Bu çalışmanın daha iyi bir noktaya varmasını sağlamak için değerli fikirlerini paylaşan hocalarım sayın Prof. Dr. Yunus Koç, Prof. Dr. Mete Taşlıova, Prof. Dr. Nezir Temur, Prof. Dr. İbrahim Dilek ve Dr. Öğretim Üyesi Nagehan Üstündağ Özdemir'e;

Türk kültürüne büyük katkıda bulunan ve bu eserin de okuyucuyla buluşmasını sağlayan Türkiye'nin en köklü yayınevlerinden Ötüken Neşriyat'a ve bu süreçte desteklerini esirgemeyen yayınevi editörü sayın Göktürk Ömer Çakır'a;

Eserin vücuda getirilmesi için yoğun çalıştığım bu dönemde hayatımı kolaylaştırmak için türlü fedakârlıklarda bulunan sevgili annem Sema Okutan'a;

Korece kaynaklardaki ilgili bölümleri tercüme ederek özellikle

insan kurbanı konusunda Altay halklarına daha geniş bir çerçeveden bakmama imkân veren can dostum Dr. Juyeong Jang'a;

Alan araştırması için Hakas Cumhuriyeti'nde bulunduğumuz bir ay boyunca konukseverliği ve güleryüzü ile bizi en iyi şekilde ağırlayarak araştırmanın meydana getirilmesine büyük bir katkı sağlayan ablam Aselya B. Davletova'ya;

Bölgede yürütülen bu araştırma sırasında bana eşlik ve tercümanlık eden, çalışmada bilimsel birikime bir katkı olarak yer alacağını düşündüğüm her düşüncemi ilk olarak kendisiyle paylaştığım değerli eşim Dr. Timur B. Davletov'a teşekkür ediyorum.

Dr. Nükhet Okutan Davletov
Ankara, Ağustos 2021

SUNUŞ

Ölüm, tarih boyunca insanlığın yüzleşmekten kaçındığı ve kurtulmak için yollar aradığı bir olgu olmuştur. Aynı insanlık bu olgunun kaçınılmaz olduğunu anladığında ise ölümün ardından gidilecek alternatif bir dünya yaratarak kendisini rahatlatmaya çalışmış ya da fiziki varlığının yok olacağı düşüncesiyle savaşabilmek için bir ruh konsepti ortaya koymuştur. Ölüme karşı geliştirilen bu inanış ve davranışların günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içindeki Hakas Cumhuriyeti'nde yaşayan ve Güney Sibirya'nın yerlisi olan Hakaslarda nasıl şekillendiğini ortaya koyabilmek için bu halkın ölümü algılayışının Şamanizm bağlamında incelendiği bir araştırma yapılması planlanmış ve Hakas-Minusinsk Vadisi'nde geçmişten günümüze dek var olan inanışlar ile pratikler bu doğrultuda detaylı biçimde ele alınmıştır.

Bu çalışmanın, alanında en çok başvurulan çalışmalardan biri olan Jean-Paul Roux'nun *Altay Türklerinde Ölüm* adlı eserinden ne gibi bir farkı olduğu ya da hangi açılardan Roux'dan etkilendiği sorulabilir. İlk olarak belirtilmelidir ki Roux kendisi de her ne kadar çalışmanın adında Altay Türklerine işaret ediliyor olsa dahi araştırmasının coğrafi açıdan Pasifik Okyanusu'ndan Akdeniz'e uzanan çok geniş bir alanı kapsadığını ve bizzat kendisinin gerçekleştirdiği bir saha araştırmasına değil, tamamen literatür taramasına ve yazılı belgelere dayandığını ifade etmektedir (1999, s. 14). Dolayısıyla bu çalışmanın Roux'nun eserinden ayrıldığı ilk nokta, araştırmanın doğrudan Hakasları ele alması ve birkaç noktada karşılaştırma yapılabilmesi için farklı coğrafyalarda yaşayan Türk halkları ile Altay kültür dairesine mensup Moğollar ve Koreliler gibi halklardan örneklere başvurulsa da esas olarak yalnızca tarihsel süreçte Güney

Sibirya topraklarında tespit edilmiş olan ve Hakasların ataları kabul edilen halkların bıraktıkları arkeolojik ve etnografik malzemenin takip edilmiş olmasıdır.

Çalışmanın, Roux'nun eserinden farklılık gösterdiği bir diğer nokta ise yerli Hakasların öneri ve yönlendirmeleri sayesinde genel olarak Askiz Bölgesi ve başkent Abakan olarak belirlenen bölgelerde 2019 yazında bir alan araştırması yürütülmüş ve çalışmanın bu araştırmadan elde edilen verilerle desteklenmiş olmasıdır. Bu doğrultuda Hakasların ölüm ile ilgili inanışları, bu inanışlar dâhilinde sürdürdükleri gelenek ve göreneklerini incelemek için nitel araştırmalarda en sık kullanılan veri toplama aracı olan görüşme ve gözlem yöntemlerine başvurulmuş ve Ekler kısmında da yer verildiği üzere 38 soru geliştirilmiştir. Soru formlarının tasarımında Dr. Timur B. Davletov tarafından Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı'nda hazırlanan *Hakasya ile Türkiye Arasında Sosyo-Kültürel Devamlılığın Unsuru Olarak Şamanlık* adlı doktora tezinden de yararlanılmıştır. Zaman kısıtlılığı ve maddi imkânlar dolayısıyla araştırma sırasında toplam 21 kişi ile görüşme yapılabilmiştir. Ancak Hakas toplumunun yansıtılabilmesi için görüşülen kişilerin farklı eğitim düzeylerine sahip, çeşitli meslek gruplarına ve farklı dinlere mensup kadın ve erkekler olmasına özen gösterilmiştir (bk. EK 1). Görüşmeler için yukarıda da belirtildiği üzere Hakasların yoğun olarak yaşadıkları Askiz bölgesi ve Hakas Cumhuriyeti'nde Hakasların yaşadıkları diğer bölgelerin temsil edildiğinin düşünüldüğü başkent Abakan tercih edilmiştir. Toplanan veriler ise literatür taraması yoluyla ulaşılan arkeolojik ve etnografik kayıtlarla desteklenerek yorumlanmıştır.

Çalışmanın sınırlılıklarını zaman ve mekân boyutunda mevcut olanaklar oluşturmuştur. Zamansal kapsam olarak bu çalışma, günümüzde yaşayan Hakas Türklerinin Şamanizmdeki ölüm olgusuyla ilgili algılarını ele almakta ve incelemektedir. Dolayısıyla araştırmanın zamansal çerçevesi Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği devirlerinden çok Rusya Federasyonu dönemiyle sınırlıdır. Ancak yerli Hakaslarla gerçekleştirilen mülakatlarla desteklenen bu süreç içerisinde elde edilen bulgular aynı zamanda etnografya dönemini kapsayan ilgili kaynaklardan taranan bilgilerle de karşılaştırılmaktadır. Bu sebeple çalışmanın en önemli özelliğinin, Hakas Türklerinin

ölümü algılayışları ve ölüme dair uygulamalarının ilk kez kapsamlı bir biçimde ele alınması olduğu ifade edileiblir.

Edward Tryjarski'nin de *Türkler ve Ölüm* (2006) adlı bir çalışması bulunmaktadır, ancak bu eser de Türk halklarını genel olarak ele almakta ve ulaşabildiği ölçüde farklı coğrafyalarda yaşayan Türk halklarından örnekler vermektedir. Rusça literatürün bu bakımdan çok daha zengin olduğunu ileri sürmek mümkündür. Nitekim Hakasların kendilerinin de arkeolojik ve etnografik veriler ile saha araştırmalarına dayalı pek çok çalışmaları bulunmaktadır. Bu konuda Butanayev ve Burnakov'un sayısız çalışması örnek gösterilebilir. Bahsi geçen araştırmacıların Hakasların öbür dünya tasarımları, ruh inançları, cenaze ve anma törenleri, ölümden kaçınma amaçlı inanış ve pratiklerini ele aldıkları pek çok ayrı kitap ve makale çalışması mevcuttur. Ancak bunlar da bir bütün hâlinde değil, konulara bölünmüş hâldedir. Türkçe literatürde de Sibirya Türkleri ve Hakaslarda ölüm konusunu işleyen makalelere ulaşılabilmektedir. Belirtilmelidir ki bu çalışmalar da esas olarak literatür taramasına dayanmakta ve güncel bilgiler içermemektedir. Bu kaynakları okuyan bir araştırmacının zihninde, Hakasların XXI. yüzyılda hâlâ bahsi geçen inanış ve uygulamaları hiçbir değişiklik olmaksızın sürdürdükleri düşüncesi oluşacaktır. Ancak son yüzyılda radikal olarak nitelendirilemese de Hakasların inanış ve uygulamalarında birtakım değişiklikler gerçekleşmiştir. Dolayısıyla alan araştırması sayesinde Hakas-Minusinsk Vadisi'ndeki kültürel devamlılık örnekleri verilirken, literatür taraması ile ulaşılamayan bu değişiklikler üzerinde de durulmaya çalışılmış ve ortaya çıkan bütünün, mevcut bilimsel birikime bir katkı sağlaması amaçlanmıştır. Hakas Türklerinin ölüm algısının incelenmesiyle tarihsel süreçte Hakas halkının ve dolayısıyla Yenisey Kırgızlarının yaşam, ölüm ve öbür dünya tasarımlarının ortaya konulması da mümkün olacaktır. Bununla birlikte çağdaş Hakas toplumunun ölüme dair birtakım pratiklerinin ve günümüzde hâlâ yaşatmakta oldukları diğer pek çok inançsal uygulamanın altında yatan Şamanik felsefenin de açıklanmasına çalışılmıştır.

Bilindiği üzere bilimsel bir araştırma, kendisinden önce ortaya konulan ilmî tetkiklerin tekrarlanmasından ziyade belirli alanda bir yeniliğin meydana getirilmesinin amaçlandığı veya daha önceden bilinenlerin yeni ve bilimsel bir bakış açısıyla ele alındığı bir süreç-

tir. Bu bakımdan bilimsel araştırmanın yenilik getirici olması, bir başka ifadeyle orijinallik içermesi ve mevcut bilime katkı sağlaması önemlidir (Seyidoğlu 2003, s. 51). Bu doğrultuda elde edilen özgün bulgulardan bahsetmek gerekirse aşağıdaki örneklere yer verilebilir.

Hakas topraklarındaki kurgan kazıları esnasında kurgandaki asıl gömütten daha geç dönemlere ait cesetlerin de bulunduğu bilinmektedir. Nitekim XVIII. yüzyılda Georgi de günümüzde Hakas bozkırlarında bulunan kurganlara, farklı çağlarda yaşamış olan Tatarların gömüldüğünü ve bu mezarlarda bulunan çeşitli eşyalar ile kemikler üzerinde incelemeler yapıldığında gömütlerin hepsinin aynı derecede eski olmadığının görülebildiğini ifade etmiştir (1799, s. 149). Atalar kültü sebebiyle kutsal sayılan bir mezarlık bölgesinin, oraya gömülen bir ölüyü atalarına yaklaştıracağı ve onlardan biri kılacağı düşüncesinden hareketle günümüz Hakaslarının da aynı geleneği devam ettirdikleri tespit edilmiştir. 2019 yazında bölgede gerçekleştirilen alan araştırmasında, Hakasların yoğun olarak yaşadıkları Askiz bölgesinde yer alan pek çok kurganın modern mezarlıklar ile iç içe geçmiş durumda olduğu görülmüştür.

İnhumasyon konusunda özellikle Güney Sibirya coğrafyasında kültürel devamlılığa işaret eden bir diğer örneğin, ölülerin baş ve ayaklarının baktığı yön ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Bu düzenleme, arkeolojik kazılardan elde edilen verilere göre Hakas-Minusinsk Vadisi'nde yaklaşık 5000 yıldır var olan bir gelenektir. Nitekim Çarkov köyündeki Okunev kurganlarından elde edilen verilere göre günümüz Hakas topraklarının bulunduğu noktaya özgü bir Bronz Çağı kültürü olan Okunev döneminde dahi ölüler mezara başı batıya bakacak şekilde yerleştirilmişlerdir (OİH, 2008, s. 37). Yine bir Bronz Çağı kültürü olan ve MÖ II. binyıla tarihlendirilerek Okunev dönemini takip eden Andronov kültüründe de ölülerin başları batıya ya da güneybatıya bakacak biçimde konumlandırılmıştır (Çoruhlu, 2016, s. 386). Aynı şekilde XXI. yüzyılda da görüşme yapılan Hakasların ölen kişiyi Ortodoks Hristiyan olsa dahi Şaman âdetlerine göre başı batıya bakacak biçimde gömdükleri görülmüştür. İnhumasyon konusunda başka pek çok kültürel devamlılık "3.2. İnhumasyon" başlığı altında detaylı bir biçimde ele alınmıştır.

Ek olarak Hakasların XXI. yüzyılda alt dünyanın hâkimi Erlik'e hâlâ inandıkları tespit edilmiştir. Kişisel görüşmeler yarı yapısal

gerçekleştiği, yani konuşmanın akışına göre ekstra sorular eklendiği için Erlik ile ilgili sorular katılımcıların bazılarına sorulamamıştır. Ancak 21 katılımcının %57,14'ü (12) Şamanizm ve Türk mitolojisine ait bu karakteri duyduğunu ve bildiğini belirtmiştir. Hakaslar arasında XIX. ve XX. yüzyıllara ait kayıtlarda Erlik'ten bahsedilse de Türkiye Türkolojisinde bu figürün XXI. yüzyıldaki durumuna dair yeterli güncel bilgi bulunmamaktadır. Bu anlamda çalışmanın bu konuya da bir yenilik sağladığını ileri sürmek mümkün görünmektedir.

Çalışmada ayrıca hakkında çok az kaynağın bulunduğu ve yine yeterince araştırılmayan insan kurbanı meselesi üzerinde de durulmuş ve Kültigin yazıtında geçen bir ifadenin bu geleneğe işaret edip etmediği tartışılmıştır. Bu noktada Köktürk yazıtlarına ek olarak Bizans tarihçilerinin ve Çin hanedanlıklarının kayıtlarından, Avrupa Hunlarının hükümdarı Attila'nın cenaze töreninde Romalı tarihçilerin kaydettikleri gözlemlerden ve Altay kültür dairesine mensup Korelilerdeki hükümdar cenazelerinde yer alan ritüellerden de istifade edilmiştir. İnsan kurbanı meselesi ele alınırken balbal dikme geleneği üzerinde de durulmuş ve doğrudan Köktürk yazıtlarındaki cümleler ile yazıtlarda adı geçen kişilerin kim tarafından hangi tarihte öldürülmüş olabileceklerine dair tarihî kaynaklara dayanarak balbalın bir kişinin şerefine sunulabileceğine ya da hediye edilebileceğine dair görüşler ileri sürülmüştür. Köktürk yazıtlarından yapılan bu çıkarımlara göre ölen kişi yalnızca kendi eliyle öldürdüğü düşmanlarının balbalına sahip olmakla kalmıyor, aynı zamanda kendi adına ve şerefine öldürülen düşmanlarının balballarını da alabiliyor olmalıdır.

Çalışmanın bilimsel birikime getirdiği bir diğer yenilik ise Hakasların ölen kişinin bu dünyayı terk etmeyi reddeden ya da yolunu kaybeden ruhunu öbür dünyaya göndermek için gerçekleştirdikleri ritüellerden biri ile ilgilidir. Türkçe literatürde yer almayan bu ritüel, alan araştırması sırasında kaydedilmiştir. Ayrıca ölüm üzerine yapılan çalışmalarda intiharın sıklıkla gözardı edildiği ve bu konuyla daha çok sosyologların ilgilendiği görülmektedir. Her ne kadar Rusça literatürde Hakaslarda intihar ve Şamanizm ilişkisi konusunda yapılmış araştırmalar mevcut olsa da bu çalışma, Türkiye Türkolojisinde Hakas Türklerinin intiharı algılayışları üzerine özellikle saha

araştırmasına dayanarak bilgiler sunan ilk çalışmadır. Ayrıca yine bu başlık altında Hakasların intihar ruhu olarak tanımladıkları can alan bir varlık olan *pooncah* adlı figürün, *Altun Yaruk* gibi Budist Uygur metinlerinde geçen ve cellat anlamına gelen *bogaguçı* kelimesi ile biçimsel ve anlamsal bir yakınlık içinde olduğu da ilk kez ileri sürülmüş ve tartışılmıştır.

Belirtilmelidir ki çalışma bizleri beklenen bir şekilde Hakasların yaşamı ve ölümü anlamlandırırken bölgenin en eski inanç sistemi olan Şamanizmin şekillendirdiği bir düşünce yapısı ile hareket ettikleri sonucuna götürmüştür. Bilindiği üzere Hristiyanlık, XVIII. yüzyıldan itibaren Hakas topraklarında aktif bir biçimde yayılmaya başlamıştır. Rusya Federasyonu Federal Devlet İstatistik Servisi'nin (*Federalnaya sluzhba gosudarstvennoy statistiki*) 2019 verilerine göre Hakas Cumhuriyeti'nin genel nüfusunun 535.500 kişi olduğu görülmektedir. Bu genel nüfusun yaklaşık %12'sini oluşturan Hakaslar, sayıca az olmalarına karşın atalarına ait eski gelenekleri ve inançlarını kaybetmemişlerdir. Bu sebeple bu araştırmada esas olarak Türk kültür dairesine ve Şamanizme ait ögelerin günümüzde dahi varlığını koruduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

1. BÖLÜM

HAKAS ŞAMANİZMİ

Alman botanikçi ve coğrafyacı Johann Georg Gmelin 1743 yılında Güney Sibirya'da bulunduğu sırada karşılaştığı ve gözlemleme şansı bulduğu Türk halklarından bahsederken bu insanların herhangi bir dine mensup olmadıklarını ve dünya üzerinde en büyük kâfirler olduklarını kaydetmiştir (Butanayev, 2003: 9). Gmelin, bu düşüncelerini notları arasına kaydederken Sibirya Türklerinin, kendisinin bildiği Hristiyanlık, İslam ya da Musevilik gibi dinlerden birini benimsememiş olduklarını kastetmiş olmalıdır. Aynı şekilde bölgeye seyahat eden başka pek çok araştırmacının, göçebelerin "dua edip etmedikleri" (Roux, 2006: 63) sorusuna negatif yanıt vermeleri gibi Alman botanikçi Gmelin de Sayan-Altay Türklerinin özgün bir dinleri olduğu gerçeğini atlamıştır. Bu özgün dinin adının ne olduğu ve Şamanizm kelimesinin bu inanç için uygun bir ad olup olmadığı meselesi ise içinde bulunduğumuz XXI. yüzyılda hâlâ tartışılmaktadır.

Tunguz-Mançu dillerinde çıldırmış gibi görünen kişi anlamına gelen *samaan* (Butanayev, 2006a, s. 5) kelimesinin, ilk defa XVIII. yüzyılda Rus idaresinin Sibirya'ya yolladığı görevlilerin kayıtlarında bir tür din adamı olarak *Şaman* biçiminde kullanılmasının ardından, yerli halkların özgün dinlerini ifade eden *Şamanizm* adı da yayılmaya başlamış ve Çar I. Petro'nun Sibirya üzerinden Çin'e gönderdiği Rus büyükelçiliği heyetinde bulunan Adam Brandt ve İzbrand İdes tarafından Avrupa'ya taşınarak literatüre girmiştir (Potapov, 2012, s. 148). Butanayev'e göre, Hakasçada da aynı kelimenin "şeytanî, huzursuz, lanet okuyan" anlamlarına gelen bir paralelinin bulunuşu göz önüne alınırsa, *samaan* teriminin Sibirya'da Sayan-Altay Türk dillerini de kapsayan geniş bir yayılım sahası olduğunu söylemek mümkündür (2006a, s. 5).

Davletov, bu kelimenin kökünde bilmek anlamına gelen *sa-*[1] fiil kökünün bulunduğunu ve Tunguz-Mançu ve Moğol dilleri gibi Altay dil ailesine mensup olan Hakasçada da sağ, esen, kendinde olan anlamına gelen *sah*; düşünce anlamına gelen *sağıs* kelimesi ve yine aynı kökten türeyen özlemek, düşünmek anlamında bir de *sağın-* fiilinin bulunduğunu ifade etmektedir. Rusya'da yaşayan ve Türkler gibi Altaylı halklardan olan Negidallerin dilinden de örnek veren Davletov, Negidalcede de *samaan* kelimesinin Şaman anlamında kullanıldığını ve bu dildeki *sa-* kökünün de bilmek, anlamak, bir şeyin bilincinde olmak anlamlarını taşıdığını belirtmektedir. Davletov bu sebeple Tunguz-Mançu dillerindeki bilge, Şaman anlamındaki *samaan* ve Türk dillerinde hâlâ yaşamakta olan *sa-* kökünden türemiş kelimeler arasında Prof. Dr. Süer Eker'in ifade ettiği gibi lengüistik DNA ilişkisinin mevcut olduğunu ileri sürmektedir (2019b, ss. 41-42).

Şamanizm günümüzde dünyanın çok farklı noktalarında yaşatılmakta olsa da literatürde daha çok Sibirya ve İç Asya'ya özgü bir dinsel olguyu karşılamakta olduğu görülmektedir (Eliade, 2006, s. 22; Roux, 2006, s. 59). Bunun sebebi ise kelimenin çıkış noktasının bu topraklar olmasıdır. Bu durumda söz konusu kelimenin dünyaya Altaylı halklar tarafından verildiğini ifade etmek de yanlış olmayacaktır. Nitekim Hakaslar da Şamanizmi Güney Sibirya'nın "asıl halkı" (Miller, 1750, s. 2) olarak gördükleri Tatarlara, yani Yenisey Kırgızlarının mirasçıları olan Hakaslara ait olduğunu göstermek amacıyla bu dini kimi zaman da *Tadar tersezĭ* "Tatar dini" olarak adlandırmaktadırlar (Butanayev, 2006a, s. 5).

Türk dillerinde Şaman kelimesi dışında bu anlamda kullanılan bir kelime daha vardır: *Kam*. Rusların XVI. yüzyılda Sibirya Türkleri ile kurdukları bağlantıların ardından bu kelime *kamlat* "kamlama" (Шаманить) ve *kamlanie* "Şaman ayini" (Шаманский сеанс, обрядовое действие Шамана) biçimlerinde Türk dillerinden Rus diline geçmiştir (Butanayev, 2006a, s. 10). Nitekim modern Ha-

[1] Clauson, *-sa* ve ondan türeyen *sak-* fiillerinin Türkçede "saymak, düşünmek" anlamlarına geldiğini ve bundan türeyen "saymak, hesaplamak" anlamındaki *sakış* kelimesinin de "düşünce, endişe, alaka" anlamlarındaki *sakınç* kelimesine dönüştüğünü; ayrıca yine aynı kökten türeyen *sakın-* fiilinin de esasında "düşünmek" anlamına gelmekle birlikte sonradan "özlemle düşünmek" anlamına doğru ilerlediğini ifade etmektedir (1972, ss. 781-782, 804, 812, 816).

2. BÖLÜM

HAKAS-MİNUSİNSK VADİSİ'NDE ÖLÜM

2.1. Yaşamaya Karşı Duyulan Doyumsuzluk Hissi

Çazıda ösken çahayah hurubacañ daa polza.
Yazıda biten çiçek kurumasa keşke.[1]

Bir milletin ölüme atfettiği anlamlar ve ölüm olgusu karşısında geliştirdiği davranışlar, esas olarak yaşamın söz konusu millete ifade ettikleri ile ilgilidir. Platon'un *Phaidon*'unda Sokrates de uyanıklığın karşıtının uyku olması gibi, hayatın karşıtının da ölüm olduğunu; fakat bunların birbirinden doğup birbirlerine gittiklerini söylemektedir (1963, s. 28). Bu kavramların birbirleriyle olan ilişkisinden hareketle ölümün Hakas Türklerindeki karşılığını anlayabilmek için de öncelikle doğumun ve yaşamın Güney Sibirya topraklarındaki değeri ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Orta Çağ'da insan hayatının günümüze kıyasla çok daha kısa olduğu tahmin edilebilir bir durumdur. Nitekim Brileva da XVIII. yüzyıla kadar ortalama insan ömrünün 40 yıl olduğunu belirtilmiştir (2011, s. 61). Bu sebeple söz konusu dönemlerde insanların olgunluğa da yine günümüze kıyasla daha erken adım attıklarını ileri sürmek mümkündür. Bu ortamın bir gerekliliği olarak erken yaşta aile kurulması ve dünyaya yeni nesiller getirilmesi aracılığı ile ailenin ve soyun devamının güvence altına alınması davranışı da dünyanın pek çok farklı bölgesinde gözlemlenebilmektedir. Bu çalışmanın odak noktasını oluşturan Hakasların ataları olan Kim Suğ yani Yenisey Kırgızlarının[2] bıraktıkları mezar yazıtlarında da bu düşünce rahatlık-

[1] *Huban Arığ*, 1996, s.18. (Davletov'un çevirisi için bk. *Huban Arığ*, 2006, s. 139).

[2] 1727'de Çin ve Rusya arasında imzalanan ve belirli dağlar ile nehirleri sınır alarak bunların kuzeyi Rusya'da, güneyi ise Çin'de kalacak biçimde bölen Kyahta (Bura) Antlaşması sonucunda Sayan Dağları'nın kuzeyi Rusya'ya dâhil

edilmiştir (*Russko–Kitayskie otnosheniya 1689–1916: ofitsialnye dokumenty*, 1958, s. 18; Butanayev ve Hudyakov, 2000, s. 170). Bu antlaşmanın ardından Hakasların binlerce yıldır yaşamakta olduğu Minusinsk Vadisi Rus yönetimi altına girmiş, bu bölgede bulunan yerli halklar ise birtakım yeni adlar taşımaya başlamışlardır (Daha geniş bilgi için bk. Davletov, T. (2003). Milliyetçilik Bağlamında Hakas Türklerinin Sosyo-Politik, Ekonomik ve Dilsel Durumu. *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopoliğiti* içinde (s. 193-217) Ankara: ASAM Yay). Örneğin, Hakaslar XVIII. yüzyıla tekabül eden bu dönemden 1917'deki Ekim Devrimi'ne dek Tatar olarak adlandırılmışlardır. Hakaslar, Sovyet Tarih Ansiklopedisi'ne göre de XX. yüzyılın başındaki Ekim Devrimi'ne kadar Minusinsk Tatarları, Abakan Tatarları ya da doğrudan Türkler olarak bilinmekteydiler (SİE, 1974, s. 490). Hakas adı ise ilk kez Temmuz 1917'de millî hareketin bahsi geçen dönemdeki lideri S.D. Maynagaşev tarafından Çarkovski köyünde düzenlenen yerli nüfusun II. kurultayında sunulan teklif üzerine kabul edilmiştir (Davletov, 2006, s. 131). Hakas adı, bir etnonim olarak bu kurultaydan altı yıl sonra tüm belgelerde yer almaya başlamıştır. Bu değişiklik, Hakaslar tarafından şu şekilde anlatılmaktadır: "1923 yılında Tadar bölgesi kuruldu ve işte o zaman bizim halkımızın adını Hakas olarak değiştirip kaydettiler" (Butanayev ve Butanayeva, 1996, s. 3). XX. yüzyılın başında kabul görmeye başlayan Hakas adlandırmasının nereden çıktığı konusunda ise Kırgız adının izinin sürülmesi gerekmektedir. Nitekim günümüz Hakas toprakları yüzlerce yıldır esas olarak Yenisey Kırgızlarının ve daha öncesinde ise yine onların ataları kabul ettiğimiz toplulukların yurdu olmuştur. Yenisey Kırgızlarının, Köktürk Kağanlığı zamanında Yenisey Nehri kıyıları, Abakan bozkırları ve Minusinsk Vadisi'ni kapsayan Güney Sibirya coğrafyasında yaşadıkları bilinmektedir (Ögel, 1991, s. 207). Çin'in Tang hanedanlığına ait yıllıklarda olduğu gibi Köktürklerin kendi yazıtlarında da "Kırgız" olarak geçen bu halk, günümüzde hâlâ aynı bölgede yaşayan Hakaslardan başkası değildir (Yakovlev, 1900, s. 3). MS IX-X. yüzyıllarda farklı Müslüman seyyahlar tarafından da bu bölgede Kırgızların oturdukları pek çok kez kaydedilmiştir (İnan, 1998a, s. 51). Hakasların kendi anlatılarında da Kırgızların *Kim Suğ* (Yenisey Nehri) bölgesinde çok uzun zamandır yaşayan bir halk olduğu anlatılmaktadır (Butanayev ve Butanayeva, 1996, s. 3). Yenisey Nehri'nin Hakasça adı olan Kim Suğ, Tıvalar tarafından da Uluğ Hem olarak adlandırılmaktadır. Kelime, eski Türk yazıtlarında da Kem olarak geçmektedir. Butanayev ve Butanayeva, *Hooray Çonnıñ Törelleri* adlı çalışmada bu meseleyi şu şekilde aktarmışlardır: "IX-X. yüzyıllarda Tang hanedanlığı zamanında tutulan kayıtlarda bizim topraklarımızda bulunan bir *Hırğıs* devletinden bahsedilmektedir. Çinliler *Hırğıs* kelimesini yanlış yazıp *Hyagas* demişler. […] Yani aslında biz kendimizi Çince bir kelimeyle adlandırıyoruz. Hakas adının Tatarcası (Hakasçası) Hırğıs'tır. Bu nedenle biz aslında Hakas-Hırğıs'ız" (1996, ss. 3-4). Butanayev ve Abdıkalıkov, erken Orta Çağ'da kağanlık kuran Yenisey Kırgızlarının MÖ II. yüzyıldan MS XVIII. yüzyılın başlarına kadar 2000 yıllık bir süre boyunca bahsi geçen bölgede baskın etkin grup olarak varlıklarını sürdürdüklerini ifade etmişlerdir (1995, s. 9). Roux da bu sebeple

3. BÖLÜM

DEFİN YÖNTEMLERİ VE TÖRENLER

3.1. Kremasyon

Kremasyon, insan vücudundaki tüm yumuşak dokuların ateş tarafından yok edilene dek yakılması işlemidir. Bu işlemden geriye kalan iskelet kalıntıları ve küller ise dinî ritüellerin nesnesi olmaktadır (Douglas, 2003, s. 188). Antik dönemlerden itibaren Grek, Hint, İskandinav ve Türk kültürlerinde olduğu gibi dünyanın pek çok bölgesinde varlığı tespit edilebilen ölü yakma uygulaması, Hristiyanlığın MS V. yüzyıldan itibaren Avrupa'da yaygınlaşması ve güçlenmesiyle birlikte yerini toprağa gömme uygulamasına bırakmıştır. XIX. yüzyılda ise yeniden ilgi görmeye ve tercih edilmeye başlayan kremasyonun, modern tekniklerle uygulanmasına geçilmiş ve bu köklü uygulama XX. yüzyılın sonları ile XXI. yüzyılın başlarından itibaren artık sosyoloji, ilahiyat ve tarih gibi bilim dallarının ilgilendiği konular arasına girmiştir. (Douglas, 2003, s. 189).

Türk kültüründe ölü yakma geleneği söz konusu olduğunda ise daha geç dönemlere dek bu uygulamayı sürdürmüş olmaları sebebiyle sıklıkla Yenisey Kırgızları ön plana çıkmaktadır. Gerçekten de kremasyon, Yenisey Kırgızlarının geleneksel defnetme yöntemlerinden biri olarak nitelenmektedir (Pavlinskaya, 2007, ss. 8-29; 2009, ss. 29-33). Ancak Köktürklerin de bu geleneği uyguladıkları tarihî kaynaklarla olduğu gibi arkeolojik verilerle de kanıtlanmaktadır. Nitekim Çin kaynaklarından *Ts'e-fu Yüan-Kui*'nin 961. bölümünün 21/a ve 21/b numaralı vesikalarında Köktürkler ile ilgili olarak, birisi öldüğünde atların kurban edildiğinden ve ölünün giysileri ile kullandığı diğer özel eşyalarının cesedin yanında yakıldığı bilgisi mevcuttur. Cenaze ateşinden kalan küller ise yine aynı kaynağa göre gömme zamanına kadar bekletilmektedir. Yenisey Kırgızlarında da mevcut olan bu geleneğe göre sonbahar ve kışın ölenlerin külleri

çayırların, yaprakların yeşermesine dek cenaze töreni için muhafaza edilmektedir. Vakit geldiğinde ise toprak kazılarak bir mezar yapılmakta ve küllerin gömüleceği bu son gün ölenin akrabaları bir kez daha kurbanlar sunmakta, atlarıyla mezarın etrafında dolaşıp yüzlerini kesmektedirler. Cenaze merasimi küllerin mezara yerleştirilmesiyle birlikte son bulmaktadır (Taşağıl, 1995, s. 112; Eberhard, 1996, s. 86).

Çin kaynaklarından *T'ung-Tien*'in 199. bölümünde de ileride "4.1. Ölenle Ölenler: İnsan ve At Kurbanı" başlığı altında bir kez daha adı geçmekte olan Hsie-li kağanın yeğeni T'ung Yabgu'nun, amcası tarafından VII. yüzyılda öldürülmesi olayı kaydedilmiştir. Bu olayın ardından dönemin Tang imparatoru T'ai-tsung, törende yakılabilmesi için mücevherlerle süslü ipek giysiler göndermiştir (Taşağıl, 1995, s. 110).

Köktürk döneminde kremasyon geleneğinin uygulanmasına dair arkeolojik verilere örnek olarak, daha önce de bahsi geçen Mayhan-uul kurganı gösterilebilir. 6 metre yüksekliğe sahip bu tipik erken Orta Çağ eski Türk kurganında da yanmış kalıntılar tespit edilmiştir. Bu kalıntılar ağaç bir lahdin içinde baş ve bacakların bulunması gereken iki noktada yer almaktadır. Küller başta ipek bir torbaya konulmuş olmalıdır; ancak kumaş zaman içinde yok olmuştur (Sartkozhauly vd., 2012, s. 86). Çoruhlu, bu kurgandan bir yüzyıl sonra dikilen Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk'un mezar anıtlarında ceset bulunamamış olmasının sebebini de aynı şekilde kremasyon olarak açıklamaktadır (Çoruhlu, 2004, ss. 245-246). Ancak Çin kaynakları, T'u-küelerde eskiden ölüleri yakma âdeti bulunsa da bir zaman sonra artık bu geleneğin terk edilmeye başlandığını ve ölülerin tepeye benzer mezarlara gömüldüğüne dair kayıtlar içermektedir (Çoruhlu, 2016, s. 378).

Bununla birlikte Tang dönemi yıllıkları olan *Tangshu*'da Yenisey Kırgızlarından bahsederken Kırgızların da ölülerini yakıp cenaze ateşinden kalan kemikleri ve külleri de bir yıl sonra gömdükleri kaydedilmiştir (Hudyakov, 2016, s. 111). Hakas-Minusinsk Vadisi'nde, Tıva, Dağlık Altay, Moğolistan ve Transbaykal coğrafyasında tespit edilen ve kremasyon geleneğine dair kalıntılar içeren Kırgız kurganları da bu kaynakları arkeolojik açıdan doğrulamaktadır (Hudyakov, 2016, s. 113). Ayrıca belirtilmelidir ki MÖ II. binyılın ortalarına

tarihlendirilen bir Bronz Çağı kültürü olan Andronov arkeolojik kültürüne ait yakılmış insan kalıntıları içeren kurganlardan elde edilen bilgiler sayesinde Hakas topraklarında binlerce yıl süren bir kremasyon geleneğinden söz etmek mümkün görünmektedir (OİH, 2008, s. 42).

Hudyakov IX-X. yüzyıllarda Uygurlara karşı sürdürülen uzun savaşlar neticesinde Kırgız cenaze geleneklerinin birtakım değişikliklere uğradığını, Tıva ve Moğolistan coğrafyasında çok fazla Kırgız savaşçının ölmesi sebebiyle bu dönemin Kırgız kurganlarının inşasında sadeleşmeye gidildiğini ifade etmektedir (2016, s. 113). Örneğin, sıradan kabile üyeleri nispeten daha küçük taş kurganlara ya da direkt yere kazılan çukurlara gömülmüşlerdir. Mezarlara genellikle birden fazla ölü yerleştirildiği tespit edilmiştir. Farklı yaşlarda iki yetişkine ait yanmış kemiklerin bulunduğu ve büyük olmayan taş plakalardan meydana getirilmiş mezarlar da bulunmuştur. Gelenek olduğu üzere kremasyondan kalanlar ya seramik bir urnaya ya da kabuk veya ağaçtan yapılmış muhafaza kaplarına yerleştirilmiştir. Mezarlarda ayrıca koyun ya da at eti ve geleneksel Kırgız vazoları da bulunmaktadır. Kurganlara öbür dünyaya dair inanışlar ile ilgili olarak değerli metallerden yapılmış tabaklar, at koşumları ve silahlar konulmuştur. Ayrıca Kırgızlar tarafından kurganların etrafındaki dikili taşlara kimi zaman runik yazılar yazıldığı da görülebilmektedir (Hudyakov, 2016, s. 112).

Yukarıda bahsedilen Tang dönemine ait Çin kaynaklarının ardından XI. yüzyıla gelindiğinde bu kez İslam coğrafyacılarından Gerdîzî, Kırgızların ölülerini yaktıklarını ve ateşin dünyanın en temiz şeyi olduğunu, dolayısıyla ona düşen her şeyin temizlendiğini söylediklerini kaydetmiştir (Şeşen, 1985, s. 77). Gerdîzî'den iki yüz yıl sonra XIII. yüzyılda Avfî de Kırgızların ölülerini yakıp küllerini nehre savurduklarını, nehirden uzak yaşayanların ise ölülerini yaktıktan sonra nehre ulaşabilmesi için külleri rüzgâra bıraktıklarını ifade etmektedir (Şeşen, 1985, s. 101). Çoruhlu, bu davranışı su iyelerine olan tapınım ile açıklamaktadır (2017, s. 191). Dikkat çekicidir ki aynı seyyahlar bu tarihlerde diğer Türklerin ölülerine yaktıklarına dair bir kayıt düşmemişlerdir.

Yenisey Kırgızlarının torunları olan Hakasların *Ah Çïbek Arığ* destanında da kremasyon geleneği ile ilişkilendirilebilecek ifadelerle